

Multikulturalizmin fəlsəfi-etik analizi

Taleh Əhmədov,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun etika şöbəsinin dissertantı,
Bakı Dövlət Universitetində rektor köməkçisi

Multikulturalizmin baxış tərzinin ümumi olaraq bir-birlərini tamamlayan üç görüşünün -"insanların mədəniyyətlə iç-içə, çox mədəniyyətlik və mədəniyyətlərə diqqət" labüd və arzu edilən olduğu görüşlərinin birbaşa etika ilə əlaqəsi mövcuddur. Təsadüfi deyil ki, həm etik, həm də moral məfhumlar insanların xarakter və hərəkətlərini idarə edən tarixi-mədəni ənənələrin bağlı olduğu ictimai qaydalara istinadən istifadə olunur.

Antik dövrdən etibarən mədəni olmaq əxlaqlı olmaqla, siyasi varlıq olmaqla bərabər tutulmuşdur. Aristotel "Nikomax etikası" əsərində yazırdı ki, "özünə münasibətdə fəzilətli davrananlar" yox, "başqalarına münasibətdə fəzilətli davrananlar" daha düzgün hərəkət etmiş olurlar.

Müasir dövrdə multikultural cəmiyyət və perspektivləri, eyni zamanda, fəlsəfi-etik məsələlərin də ortaya çıxmasına səbəb oldu. Lokal olanla qlobal olanın, müxtəlifliklərin birgəyaxşam çərçivəsində mövcud olmaları, eyni zamanda, etik anlayışların anlaşılması üçün labüd oldu. Lokal dəyərlərin inteqrasiya adı altında assimilyasiya təhlükəsi, o cümlədən təcrid olunma (izolyasiya) problemi ilə qarşı- qarşıya gəldi. Məhz bu kontekstdə fərqli dəyərlərin, əxlaqi anlayışların birgəyaxşamı üçün universal dəyərlər sisteminin mövcudluğu qaçılmazdır.

Öz içinə qapılma və özgələşmə kimi situasiyaları ortadan qaldırmaq üçün mütləq mədəniyyət və dəyər anlayışlarının olmadığı, bu strukturların insanların bütün tələb və ehtiyaclarına cavab vermədiyini bilərək bütün insanlar üçün aksiomatik prinsip və dəyərlərin də fəlsəfi-etik aspektdən mümkün olduğunu düşünmək vacibdir. Multikulturalizm tendensiyası siyasət kontekstində müxtəlif etnik kimliklər, postmodern fəlsəfədən güc alaraq daha çox haqq tələb etmə, özlərini təmsil etmədə fəallıq göstərir. Bu prosesdə din, mədəniyyət, dil və sair məqamlar daha çox intensiv müzakirələrə səbəb olur. Məhz multikulturalizmin qlobal arenada dövlət siyasəti olaraq həyata keçirilməsi də bunu təsdiq edir. Artıq kimliklər fərqliliklərə istinad edir və siyasətlər də bu istiqamətdə formalaşır.

Kimliklərin fərqliliklərinin və oxşarlıqlarının yaşadılması və nümayiş etdirilməsi humanitar elmlərdə əsas alınan məqamlardandır. Bu mənada multikulturalizm bir cəmiyyətdə etnik, dini, cinsi, mədəni və lingvistik fərqliliklər əsasında kimliklərin qəbul olunmasına, fərdi və yaxud qrupların bu cür müxtəlifliklərin səbəbi, diskriminasiyaya məruz qalmamalarının qarşısının alınması ilə bağlı kimlik siyasətidir.

Ziqmund Bauman "Postmodern etika" adlı kitabında etika və multikulturalizm əlaqəsini fəlsəfi aspektdən açıqlayır. Məhz müəllif postmodern bir vəziyyət daxilində yaşadığımızı qəbul edərək etikanın buradakı mövqeyini izah edir. Bu mənada Baumanın görə, postmodern baxış tərzinə müvafiq olaraq nöqsansız universal və əsasları sarsılmaz etik kodlar mövcud deyildir. Bu, nəticədə heç bir avtoritetə etimad etməməyə, ya da etimadın uzun müddət davam etməməsinə yol açır. Etik "mənlilik" məfhumu və əxlaqi məsuliyyət insanların həyat təcrübələrindən qaynaqlanması nəticəsində meydana gəlməkdədir. Postmodern əsrin insanları öz əxlaqi xüsusiyyətləri və dolayısı ilə öz əxlaqi məsuliyyətləri ilə qarşı-qarşıya qalırlar. Bu mənada əxlaq müqavilə demək deyildir. Əxlaq qeyri-şəxsi və ya universallaşdırılan qaydalar tələb etməz. Əxlaqi səsələnif fərdi olub mənin məsuliyyətinə səsələnir. Postmodern etika əxlaqi anlayışların, etik dəyərlərin bütün digər mədəniyyəti təşkil edən tərkib hissələri kimi, o mədəniyyətin orijinallığı içində belə dəyişəcəyini ifadə edir, "mədəni relyativizm" (cultural relativity) məfhumunu vurğulayır.

Bu kontekstdə İ.Məmmədzaadənin etikanın mahiyyəti ilə bağlı fikirləri aktualıq kəsb edir: "Bu qayda çərçivəsində qalmaqla, xoşuna gəlmədiyiniz məsələdə iştirak etməyə bilərsən (hər kəs eləsə belə). Amma digərlərinin sənə qarşı etmədiyini sən də edə bilməzsən".

Əxlaqi monizm müxtəlif həyat tərzlərinin bir çox dəyərə malik, ancaq tək bir həyat tərzinin ən yaxşı həyat təzi olduğunu iddia edərək digərlərinin onun növləri olduğunu ifadə edir. Yəni, fərqli həyat tərzlərinin mövcudluğunu qəbul etmək sadəcə işlərdən birinin ən yaxşı, yol göstərici və bütün dəyərləri ehtiva edən universal tək həqiqət olaraq qəbul edir. Monizm insan təbiətinin oxşarlığından müştərək universal xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən aqlın hər insanda eyni olduğunu vurğulayır.

Monizmə qarşı bir çox tənqidlər irəli sürülmüşdür. Belə ki, monizmin ən böyük xətalardan biri budur ki, o başqa bir mədəniyyəti tanımayaraq ziddiyyətli dəyərlərin varlığını qəbul etmir. Bu isə normativ səhvə yol verməkdir. Digər tərəfdən, xətalı olaraq həyat tərzlərinin tək bir səviyyəyə irca edərək müxtəlifliyi rədd edir. İnterpretasiya prosesində monizm başqasını özünə oxşadaraq anlamağa çalışır.

Monizmin klassik nümayəndəsi Con Lokdur. Ona görə Tanrı kainatı yaradıb hamıya vermişdir. Bu insanlara öhdəlik və vəzifələrin verilməsidir. Bütün insanlar aqlı da ehtiva edərək müstəqil və bərabərdirlər.

Fərqlilik tək düşünmə tərzini nəticəsində ortaya çıxma bilməz. Bu kontekstdə Parek Lokun görüşünə qarşı çıxır, monizmin tək həyat tərzini anlayışını düzgün hesab etməyərək əxlaqi həyat tərzinin mədəniyyətdən ayrı düşünülə bilməyəcəyini qeyd edir. Bu mənada Con Lokun görüşü öz zamanında liberalizm dövrünün feodal sistemə qarşı reaksiya olaraq qrupdan daha çox fərdiyyətçiliyi vurğulamaqla meydana gəlmişdir. Parekə görə, multikulturalizm həm müxtəlif mədəniyyətlilik reallığını, həm də fərdi hüquqların genişləndirilməsini təşviq edir.

Antik dövrdən etibarən insanların birgəyaşaması qəbul edilir. Qızıl qayda isə budur ki, özünə rəva bilmədiyini başqasına da bilmə. Müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub dünya görüşləri etik müzakirələr şəklində dialoqa çevrilir. XX əsrin məşhur filosofu Hans Qadamerin də qeyd etdiyi kimi, “üfüqlərin qovuşması” (fusion of horizons) kontekstində fərqli mədəniyyətlərə mənsub insanlar bir-birləri ilə ünsiyyət və dialoq qura bilirlər. Relyativizm həqiqətə aparan yol deyil. Qarşılıqlı anlaşma və dialoq bu müstəvidə ən önəmli həddir. Məhz kollektiv və etik normalar azadlığın sərhədlərini hər kəs üçün müəyyənləşdirir.

Multikulturalizm etik kontekstdə müxtəlif mədəniyyətlərin mütləq yaxşı və ya pis olduğunu iddia etmir. Dəyərlər sistemi olaraq multikulturalizm fərqliliyi və qarşılıqlı olaraq mədəniyyətlərin bir-birlərinin anlamasını dəstəkləyir. Bu mənada tolerantlıq etik missiya daşıyaraq tək mədəniyyəti deyil, fərqliliyi vurğulayır.

Məşhur amerikan filosofu Con Roulz etik normların anlaşılması olmadan çox mədəniyyətlilik konsepsiyasında ədalətin anlaşılma bilməyəcəyini vurğulayır. Məhz sosial sahədə olduğu kimi, əxlaqi bir məfhum olan ədalət çox mədəniyyətlilik münasibətlərinin yaranmasında açar məfhumlardan biridir.

Multikulturalizmin fəlsəfi-etik analizi bu fenomenin əsas prinsiplərindən birini təşkil edir. Belə ki, ictimai şəurun və cəmiyyət daxilində multikultural mühitin formalaşması üçün dialoq labüddür. Məhz bu dialoqun əsasını da müxtəlif dəyərlər və kimliklər formalaşdırır. Bu baxımdan multikulturalizm tendensiyası lokal və universal mənada etik əsaslara istinad etməlidir. Əks təqdirdə çoxmədəniyyətliliyin təməlləri çökərək qarşılıqlı hörmət, ehtiram və tolerant münasibətlərin inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.